

Panoptika Biblioteki Ambrojańskiej jako przykład synergii nowożytnych idei

The Panoptica of the Ambrosian Library as an Example of Synergy of Modern Ideas

LIGIA HENCZEL
ligia.hw@amu.edu.pl
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0002-0611-2420

ABSTRACT: The Ambrosian Library is one of the oldest cultural institutions in Milan, founded by Cardinal Frederick Borromeo at the beginning of the 17th century. Its integral part is the Pinacotheca. The founder's idea was to create a scientific and artistic institution and make it available to anyone who "can read and write." To this end, he donated tens of thousands of books and manuscripts, a collection of works of art and many exhibits, the so-called curiosities, to the library. Currently, the collection of Veneranda Biblioteca Ambrosiana includes over a million prints, thousands of incunabula and manuscripts, with the world's largest collection of Leonardo da Vinci's drawings, canvases by famous masters, sculptures, astronomical instruments, tombstone reliefs, busts, utility objects, ancient maps, numismatic items, shells, stained glass windows, and even Polonica. Due to the value of the collection, it is one of the most valuable Italian and world institutions of this type.

KEYWORDS: Ambrosian Library, Ambrosian Pinacotheca, Frederick Borromeo, Ambrosian panoptica, Polonica.

ABSTRAKT: Biblioteka Ambrojańska to jedna z najstarszych instytucji kultury w Mediolanie, założona przez kardynała Fryderyka Boromeusza na początku XVII stulecia. Jej integralną częścią jest Pinakoteka. Zamysłem fundatora było stworzenie naukowo-artystycznej instytucji i jej udostępnienie każdemu, kto „potrafi czytać i pisać”. W tym celu przekazał do biblioteki kilkadziesiąt tysięcy książek i rękopisów, kolekcję dzieł sztuki i wiele eksponatów, tzw. osobliwości. Obecnie, w zbiorach *Veneranda Biblioteca Ambrosiana* znajduje się ponad milion druków, tysiące inkunabułów i rękopisów, największa na świecie kolekcja rysunków Leonarda da Vinci, płótna sławnych mistrzów, rzeźby, przyrządy astronomiczne, płaskorzeźby nagrobne, popiersia, przedmioty użytkowe, starożytne mapy, numizmaty, muszle, witraże, a nawet polonika. Z uwagi na wartość zbiorów należy ona do najcenniejszych włoskich i światowych instytucji tego typu.

SŁOWA KLUCZE: Biblioteka Ambrojańska, Pinakoteka Ambrojańska, Fryderyk Boromeusz, panoptika ambrojańskie, polonika.

© 2025. The Author(s). Published by Adam Mickiewicz University in Poznań, 2025. Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons license (CC BY-SA 4.0) Attribution-ShareAlike 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>).

*Artykuł nadesłany: 11.06.2025; nadesłany po poprawkach: 11.07.2025; zaakceptowany: 31.10.2025.

Wstęp

Schyłek XVI w. i kolejne stulecie zapisały się w europejskiej historii jako okres wielkich przemian politycznych, społecznych, religijnych. Z jednej strony odkrycia geograficzne, które zaowocowały niespotykanym wcześniej rozwojem handlu międzynarodowego, ale też kolonializmem i akcjami misyjnymi na terenach zamorskich. Z drugiej, konflikty na gruncie religijnym, które doprowadziły do utrwalenia podziału na kraje katolickie i protestanckie. To również niepokoje społeczne powodowane wzrastającą rolą i zamożnością mieszczaństwa, ograniczanego wcześniej przez szlacheckie przywileje stanowe, przy równoczesnym ubożeniu niższych warstw społecznych bezwzględnie wykorzystywanych zarówno przez upadający feudalizm, jak i rozwijający się w miastach kapitalizm. Rezultatem pogłębiających się podziałów społecznych wynikających ze zróżnicowania poziomu życia, od ogromnego przepychu po skrajną nędzę, potęgowanych falami głodu i klęskami żywiołowymi, były buntury społeczne, przewroty polityczne oraz działania wojenne, które przetaczały się przez kontynent w kolejnych wiekach. Równolegle, na tym niespokojnym gruncie rozwijała się działalność naukowa, kulturalna, artystyczna. Kontynuacja nowożytnego postrzegania świata coraz bardziej odmiennego od renesansowego, w połączeniu z dokonującymi się przemianami wywarły niebagatelny wpływ na kształtowanie się nowego etapu w dziejach europejskiej kultury. Konflikt ideologiczny związany z reformacją i kontrreformacją znalazł dobre odzwierciedlenie m.in. w sztuce sakralnej i literaturze. Z kolei rozwój wiedzy, odkrycia astronomiczne i eksperymenty naukowe oddziaływały na zmianę postrzegania człowieka, natury, wszechświata. Ukształtowały się z czasem dwa główne nurty umysłowe — racjonalizm i empiryzm, które najpełniejszy wyraz znalazły w twórczości naukowej europejskich przedstawicieli tych kierunków, jak Kartezjusz, Blaise Pascal, Baruch Spinoza, Gottfried Wilhelm Leibniz, Francis Bacon, John Locke i inni. Istotną rolę zaczął odgrywać erudycjonizm¹, wymagający szczególnego wsparcia w piśmiennictwie, którego wybór na rynku wydawniczym stale się powiększał.

Historia książki dowodzi, iż towarzyszyła ona głębokim przemianom cywilizacyjnym. Stanowiła nie tylko przewodnik po przeszłości, ale też jeden z ważniejszych czynników sprawczych. Wraz z podnoszeniem poziomu wykształcenia ludzi umożliwiała coraz szerszy dostęp do informacji oraz możliwości komunikowania się zarówno w obszarze literatury naukowej, jak

¹ Szerzej o roli i znaczeniu erudycji w nowożytnym świecie pisał m.in.: J. Kozłowski, *Erudycja jako typ poznania: lata rozkwitu (XVII – pierwsza połowa XVIII w.) i lata upadku (druga połowa XVIII w.). Stan badań i horyzonty poznawcze*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 36/2, 1991, s. 3-20.

i propagandowo-ideologicznej, politycznej, obyczajowej, religijnej. Książkę, niezależnie od formy czy materiału piśmienniczego, postrzegano jako element prestiżu, wyróżnik elit umysłowych i majątkowych. Z czasem zaczęła stawać się bardziej wszechstronnym i powszechnym narzędziem organizacji życia i kształtowania świadomości społecznej, co zwiększało potrzebę wykorzystywania jej potencjału w różnych dziedzinach życia. Konsekwencją była wzrastająca podaż, zainteresowania czytelnicze, rozwijanie mody na „uczoność”. Wszystko to sprzyjało gromadzeniu zbiorów stosownie do własnych potrzeb, możliwości i zainteresowań, a także przekładało się na rozrastanie kolekcji prywatnych formowanych ze starych woluminów, cymeliów i nowych wydawnictw. Dzieje bibliotek ukazują, że ta tendencja znalazła odzwierciedlenie w powstających dość intensywnie księżnicach, do dzisiaj budzących podziw zarówno ze względu na ilość i jakość zgromadzonych dzieł, jak i wspaniałość pomieszczeń.

Wypracowany w okresie Oświecenia trend udostępniania zbiorów piśmienniczych użytkownikom zewnętrznym niewątpliwie wpływał na świadome i celowe kreowanie ich intelektualnego rozwoju. Z kolei, zgodnie z ideą tamtego czasu, wszechobecne dzieła sztuki, muzykalia, zbiory kartograficzne, przyrodnicze, użytkowe i różne *curiosa* znakomicie uzupełniały sferę doznań estetycznych. Z perspektywy bibliologicznej, działania podejmowane przez twórców instytucji znaczących dla rozwoju kultury, jakimi były biblioteki, stanowią obecnie nie tylko jeden ze sposobów ocalenia od zapomnienia ich samych. Są także ważnym komponentem poznawania przeszłości przez pryzmat propagowanych ówczesnie idei racjonalizmu, empiryzmu czy krytycyzmu, skorelowanych z wizją rozwoju nowoczesnego człowieka. Wdrażaniu tych idei w życie służyło wypracowanie praktycznych sposobów gromadzenia, przechowywania, katalogowania i udostępniania kolekcji bibliotecznych (dominował księgozbiór uniwersalny), architektoniczne dostosowanie budowli do wymogów instytucji bibliotecznej (galerie, antresole, magazyny, czytelnie wyposażone w gabloty, meble i przybory piśmiennicze służące czytelnikom), profesjonalne zarządzanie zbiorami i obiektami, zapewnianie funduszy. Istotne było także wyobrażenie przyszłych skutków podejmowanych działań dla zwiększenia u ówczesnych i przyszłych użytkowników realnej wiedzy o świecie, wydarzeniach znaczących dla ludzkości, poziomu kultury moralnej, estetycznej itp. Działania te stały się fundamentem profesjonalizowania zawodu bibliotekarza. W kształtowaniu fachowego zespołu pracowników i charakteru bibliotek pomocna stawała się coraz liczniejsza literatura fachowa, będąca rezultatem dyskursu naukowego zainicjowanego przez badaczy, głównie francuskich, niemieckich, flamandzkich (m.in. Gabriel Naudé, Johannes Saubert st., Michael Neander, Justus Lipsius). Na łamach publikacji naukowych rozważano problematykę dziejów bibliotek i ich periodyzacji,

statutów i regulaminów konkretnych książnic, legatów, fundacji czy darów, a także sposobu zarządzania i utrzymywania tych instytucji w odniesieniu do różnych obszarów działalności i założeń ideowych czy nawet klęsk żywiołowych i wojen, niejednokrotnie decydujących o losach bibliotek.

Celem niniejszego artykułu nie jest analiza wieloaspektowego dziedzictwa kulturowego i naukowego XVI i XVII w. ani szczegółowa biografia twórcy Biblioteki Ambrozjańskiej, lecz ukazanie wyjątkowej synergii rozważnych działań, które zaowocowały ufundowaniem jednej z najznamienitszych instytucji kultury w XVII-wiecznej Europie, działającej do dzisiaj.

Rozważania tego wycinka dziejów książki i bibliotek wpisują się w szeroki obszar kultury kształtowania współczesnej wiedzy bibliotekoznawczej². Z poznawczego i bibliologicznego punktu widzenia Biblioteka Ambrozjańska, stanowi wyróżniający się przykład realizowania określonych nadrzędnych celów instytucjonalnych uwzględniających wymogi epoki, połączonych z rozwijaniem pasji kolekcjonerskich fundatora i jego następców, by docelowo wpływać na kształtowanie kulturowej świadomości ówczesnego społeczeństwa (głównie lombardzkiego), dbałości o zachowanie pamięci historycznej i dziedzictwa naukowo-artystycznego. Współczesnym badaczom i użytkownikom oferuje wartościowe zasoby biblioteczne i archiwalne, wzbogacone o unikatowe dzieła sztuki, przedmioty użytkowe. Jej historia wpisuje się znakomicie w rozwijającą się niezależność regionu oraz działalność wybitnych osobowości.

W omawianym okresie większa część ziem włoskich znajdowała się pod panowaniem królów hiszpańskich³, a Lombardia, ze względu na położenie geograficzne, stanowiła najważniejsze ogniwo wśród ich posiadłości i strefy wpływów na terenie Półwyspu Apenińskiego, będąc zarazem dość istotnym elementem w systemie habsburskim⁴. W stolicy regionu powstawało szereg instytucji politycznych i administracyjnych, które miały szeroki zasięg oddziaływania na terytoria znajdujące się pod zwierzchnością króla hiszpańskiego⁵. Ogłoszone (1541) przez Karola V tzw. nowe konstytucje zapewniały

² Inspiracją do podjęcia tematu stały się bibliologiczne zainteresowania autorki i kwerenda w Bibliotece Ambrozjańskiej w Mediolanie.

³ M.in. Neapol, Mediolan, Sycylia, Sardynia oraz Stato dei Presidi (tj. nadmorskie tereny Toskanii wraz z Elbą).

⁴ Taki układ, na wypadek konfliktu zbrojnego, ułatwiał szybką interwencję wojsk hiszpańskich na terenie Niemiec. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Ossolineum, Wrocław 1999, s. 217.

⁵ Filip II powierzył pieczę nad włoskimi terytoriami Najwyższej Radzie Italii, powołanej w 1563 r. (z siedzibą w Madrycie), w której, obok hiszpańskich gubernatorów, zasiadało po dwóch członków z Mediolanu, Neapolu i Sycylii (*ibidem*).

Lombardii szeroki zakres autonomii.⁶ Oddziaływanie władzy królów hiszpańskich nie odnosiło spodziewanego skutku w przypadku mediolańskiego Kościoła, który stworzył własny system jurysdykcji, rywalizując pod tym względem z władzami świeckimi. Na tym polu szczególnie zasługi położył kardynał Karol Boromeusz⁷. Był jednym z organizatorów ostatniego zjazdu soboru w Trydencie oraz inicjatorem i współtwórcą tzw. *Katechizmu Rzymskiego*, w którym zawarto doktrynę chrześcijańską dotyczącą wewnętrznej reformy Kościoła oraz duszpasterskiej działalności kleru. Jako arcybiskup Mediolanu (1565–1584) czynił starania, aby na terenie jego diecezji były realizowane postanowienia soborowe⁸. Przykładał dużą wagę do podnoszenia poziomu intelektualnego oraz zdyscyplinowania kleru, nierzadko narażając się władzom hiszpańskim. Sprowadził do Mediolanu jezuitów, którym powierzył dbałość o edukację księży. Rezultatem ich działań było uruchomienie uniwersytetu w Palazzo di Brera, który po kasacie zakonu przeszedł pod za-

⁶ Utrzymano m.in. instytucję senatu wzorowaną na parlamencie francuskim, który pełnił funkcje sędziowskie i administracyjne oraz miał prawo weta wobec dekrétów urzędującego gubernatora. Jego członkami, mianowanymi przez króla, byli Hiszpanie oraz w większości reprezentanci mediolańskiej arystokracji. Natomiast kadry urzędnicze tworzyli przede wszystkim członkowie patrycjatu lombardzkiego, którym konstytucja zapewniała szeroki dostęp do najwyższych urzędów w administracji państwowej. Patrycjat lombardzki stanowili głównie właściciele ziemscy. Swoją funkcję klasy uprzywilejowanej oraz dominującej w hierarchii państwowej pojmowali odmiennie niż podobna warstwa społeczna w Królestwie Neapolu czy na Sycylii. Jedną z przyczyn były niepomierne większe ich ziemskie majątki. Ważną rolę w kształtowaniu tej części społeczeństwa i uzyskaniu przez nią samowiedzy miał Karol Boromeusz, arcybiskup Mediolanu. Por. G. Procacci, *Historia Włochów*, przeł. J. Ugniewska, PWN, Warszawa 1983, s. 174–175.

⁷ Karol Boromeusz (właśc. Carlo Borromeo, 1538–1584) wywodził się z arystokratycznej rodziny Borromeo (pochodzącej z okolic Rzymu) zajmującej się kupiectwem na terenie toskańskiego San Miniato (Buon Romei). Pod koniec XIV w. jej członkowie przenieśli się do Mediolanu, gdzie wielu z nich zostało bankierami. Potomkowie rodziny odgrywali ważną rolę w polityce Księstwa Mediolanu oraz brali udział w reformacji katolickiej. W 1916 r. głowa rodu uzyskała od króla Włoch, Wiktora Emanuela III, tytuł księcia Angery. Karol Boromeusz jako arcybiskup Mediolanu budował z własnych funduszy sierocińce i przytulki dla ubogich, dziewcząt i kobiet; podczas różnych epidemii, gdy władze świeckie uciekały poza miasto, wspomagał chorych, organizował pomoc dla ubogich i głodujących. Doprowadził do współpracy lombardzkich organizacji religijnych. Pozostawił spory dorobek pisarski (*ibidem*, s. 176). Por. W.A. Niewęglowski, *Leksykon świętych*, Świat Książki, Warszawa 2006, s. 178–179.

⁸ Wśród najważniejszych postanowień soboru trydenckiego (1545–1563) były m.in. przeciwstawienie się reformacji i potępienie nauki Marcina Lutra oraz innych reformatorów; uznanie protestantów za heretyków i powołanie sądu inkwizycji do ich tępienia; umieszczanie dzieł innowierców w indeksie ksiąg zakazanych; systemowe wprowadzanie szeregu istotnych zmian w funkcjonowaniu kościoła. Jedną z wytycznych było tworzenie seminariów duchownych. Pierwsze założył Karol Boromeusz na terenie diecezji mediolańskiej.

rząd państwa⁹. Uważał też, że odpowiednio dobrane dzieła artystyczne mogą wymiennie wspierać pracę duszpasterską¹⁰. Szeroko zakrojona działalność, uformowana przez cechy charakteru (nieugiętość, dynamizm, gorliwa pobożność), w kolejnych stuleciach była wzorem dla następców w kształtowaniu wizerunku lombardzkiego społeczeństwa.

Inspiracje, kolekcja, fundacja

Godnym kontynuatorem dokonań Karola Boromeusza¹¹ był bratanek Fryderyk (1564–1631)¹² humanista, erudyta, miłośnik książek, reformator kościelny, arcybiskup Mediolanu, autor tekstów o sztuce sakralnej, protektor artystów, od młodości rozmiłowany w zbieraniu starożytnych woluminów, dokumentów, dzieł sztuki¹³. Ukoronowaniem jego wszechstronnej działal-

⁹ G. Procacci, *op. cit.*, s. 175. Obecnie w budynku znajduje się знамените muzeum Pinacoteca di Brera z wyróżniającą się kolekcją włoskiego malarstwa (m.in. dzieła Belliniego, Canaletta, Caravaggia, Mantegni, Rafaela, Hayeza).

¹⁰ P. Krasny, *Święty Karol Boromeusz a sztuka*, [w:] *Święty Karol Boromeusz a sztuka w Kościele powszechnym, w Polsce, w Niepołomicach* (streszczenia), red. P. Krasny, M. Kurzej, Dodo-Editor, Muzeum Niepołomickie, Kraków 2013, s. 9.

¹¹ Życie i działalność kardynałów Karola i Fryderyka Boromeuszów zostały szeroko udokumentowane w piśmiennictwie włoskim, polskim i wielojęzycznym. W niniejszym tekście skupiono się na wybranych aspektach działań podejmowanych przez Fryderyka Boromeusza, które zaowocowały unikalnym doбором artefaktów zgromadzonych w tytułowej instytucji. W artykule zastosowano w większości polską pisownię włoskich nazwisk i nazw instytucji.

¹² Do pierwszych biografii Fryderyka Boromeusza (właśc. Federico Borromeo) należą spisane przez świadków jego życia: F. Rivoli, *Vita di Federico Borromeo, cardinale del titolo di Santa Maria degli Angeli, ed arcivescovo di Milano*, Milano 1656; C. Cantù, *La Lombardia nel secolo XVII. Ragionamenti*, Editori Volpato e comp., Milano 1854.

Ze współczesnych opracowań na uwagę zasługują m.in.: *Federico Borromeo fondatore della Biblioteca Ambrosiana*, ed. F. Buzzi, R. Ferro, „Studia borromaica”, 19, Bulzoni Editore, Roma 2005; B. Guenzati, *Vita di Federico Borromeo*, ed. M. Bonomelli, Biblioteca Ambrosiana. Corsi di studi borromei. Bulzoni Editore, Roma 2010.

¹³ Sylwetkę Fryderyka Boromeusza ciekawie nakreślił Alessandro Manzoni, czołowy przedstawiciel włoskiego romantyzmu, w swym najważniejszym dziele pt. *Promessi sposi* (Neapol 1827), podkreślając jego talent, zamożność materialną, bogactwo duchowe oraz zaangażowanie w poszukiwanie możliwości służących intelektualnemu i estetycznemu rozwojowi społeczeństwa (*Fu degli uomini rari in qualunque tempo, che abbiano impiegato un'ingegno egregio, tutti i mezzi d'una grand'opulenza, tutti i vantaggi d'una condizione privilegiata, un intento continuo nella ricerca e nell'esercizio del meglio*). W kolejnym fragmencie Manzoni pochwała działalność Boromeusza w budowaniu kolekcji woluminów pod przyszłą bibliotekę, m.in. dzięki pozyskiwaniu cennych ksiąg z różnych krajów. (*Federigo concepì questa Biblioteca Ambrosiana in modo così grandioso e la costruì dalle fondamenta con così grande spesa; per integrarli con manoscritti, oltre al dono di quelli che aveva già raccolto con grande spesa di lavoro e denaro, inviò otto uomini, i più colti ed esperti che poté trovare, a raccogliarli in tutta Italia, Francia, Spagna, Germania,*

ności było ufundowanie wyjątkowej instytucji kultury, której nazwa wywodzi się od imienia św. Ambrożego, patrona miasta¹⁴. Skupował, gromadził i analitycznie porządkował cenne materiały rękopiśmienne i drukowane, tworząc fundamenty pod przyszłą bibliotekę. Znakomite wykształcenie na uniwersytetach w Bolonii i Pawii, znajomość wielu języków obcych¹⁵, wysoka kultura, poczucie estetyki i ciężka praca rozwijały jego wrodzone zamiłowanie do książek i sztuki. Podczas pobytów w Rzymie (1585–1595, 1597–1601) rozplanował budowę samodzielnego gmachu biblioteki w Mediolanie, która miałaby stanowić przedmurze katolickiej nauki w służbie kontrreformacji, a nade wszystko przeciwko szerzącemu się protestantyzmowi. Kryteria, którymi kierował się w kolekcjonerskiej działalności, wyraził w traktacie *Musaeum Bibliothecae Ambrosianae* (1625), wykazując w nim optymistyczną wizję wiary w skuteczność artystycznego dzieła jako środka edukacji oraz wzbudzania w widzach refleksji. We wstępie tego niewielkiego dziełka przeznaczonego dla studentów przyszłej Akademii Rysunku pisał:

Niedawno przeglądałem obrazy, odlewy i posągi, które zainstalowałem w Bibliotece Ambroziańskiej — budynek został zbudowany właśnie w tym celu — gdy podeszli dwaj uczeni przyjaciele i cicho zasugerowali, że byłoby to piękne i pełne wdzięku osiągnięcie, gdyby cała kolekcja arcydzieł artystycznych mogła zostać spisana i opublikowana.¹⁶

W traktacie opisał dokładne rozmieszczenie obrazów i innych artefaktów w czterech salach nowego obiektu, zgodnie z ich przyporządkowaniem do szkół: weneckiej, leonardiańskiej, flamandzkiej, następnie dzieło Rafaela (*Szkola Ateńska*) oraz dział poświęcony kopiom rzeźb starożytnych i Michała Anioła. Ideą Boromeusza było, w zgodzie z rozwijającymi się w Europie nowymi tendencjami umysłowymi i artystycznymi, stworzenie w Mediolanie znaczącego centrum nauki i kultury. Obok biblioteki planował założenie kolejnych instytucji — Kolegium Uczonych, które czuwałoby nad rozwojem naukowym instytucji, Pinakotekę — gdzie gromadzone byłyby dzieła sztuki oraz Akademię Rysunku, kształcącą młodzież uzdolnioną artystycznie. Ta

Fiandre, Grecia, Libano e Gerusalemme. Riuscì a raccogliere lì circa trentamila volumi stampati e quattordicimila manoscritti). Por. A. Manzoni, *Promessi sposi*, Editore: Vallecchi Editore, Firenze 1935, s. 255 i n. O działalności F. Boromeusza także m.in.: M.C. Łubieńska, *Kardynał Fryderyk Boromeusz 1554–1631, twórca „Ambrozjany”*, [s.n.], Druk. „Czasu”, Kraków 1931, 11 ss.

¹⁴ Z uwagi na panujące w Ambrozjanie zasady zwiedzania i udostępniania wszelkich materiałów, bezpośrednie obserwacje i wnioski zostały wsparte literaturą przedmiotu i odniesieniem do odpowiednich stron internetowych.

¹⁵ M.in. łacina, greka, francuski, hiszpański, niemiecki, hebrajski, chaldejski, arabski.

¹⁶ *Federico Borromeo, Musaeum. La Pinacoteca Ambrosiana nelle memorie del suo fondatore*, ed. P. Cigada, comm. G. Rafasi. Claudio Gallone Editore, Milano 1997, s. 3.

trójstronna instytucja miała być odpowiedzialna na terenie diecezji za reformę kultury religijnej i sztuki, zgodnie z dekretami soboru trydenckiego. Uważał, iż taka synergia instytucjonalna przyniesie wiele pożytku i zaowocuje podejmowaniem wspólnych przedsięwzięć przez uczonych, studentów i artystów, a mieszkańcom miasta oraz innym odbiorcom zgromadzonych obiektów piśmienniczych i artystycznych posłuży do wszechstronnego doskonalenia oraz nauczy postrzegania świata i istoty ludzkiej przez pryzmat jej twórczych dokonań w połączeniu z właściwie rozumianą postawą moralną.

Boromeusz formalnie przeznaczył i przekazał zawczasu własną kolekcję na rzecz biblioteki (ponad 30 tys. książek drukowanych, 15 tys. rękopisów, 12 tys. dzieł sztuki). Tym samym, konieczne stało się znalezienie odpowiedniego miejsca dla tego imponującego zbioru. Swoim twórczym zamyśłem wpisywał się w ponadczasową, panującą wówczas w Italii i Europie, konwencję tworzenia prywatnych bibliotek z przeznaczeniem do użytku publicznego, łączonych nierzadko z galeriami obrazów czy kolekcjami osobliwości. Ich fundatorami byli w większości władcy, arystokraci, ludzie zaможni, reprezentanci stanu duchownego¹⁷. Czy to podążając za modą, czy urzeczywistniając osobiste, wysublimowane ambicje i potrzeby, gromadzili kolekcje woluminów, dzieła wybitnych twórców, zbiory kartograficzne, astronomiczne, użytkowe. Poprzez pasje kreowali nie tylko własny wizerunek kulturalnego intelektualisty na miarę danego czasu, ale również przyczyniali się do pozyskiwania przedmiotów unikatowych, stanowiących tym samym zarówno o ich statusie nabywcy, jak i wyczuciu konesera. Włoskie biblioteki udostępniane publicznie stały się doskonałym przykładem dla tego rodzaju instytucji w innych krajach Europy, również w czasach obecnych¹⁸. Współ-

¹⁷ Sama idea nie była nowa, gdyż już w starożytnym Rzymie władcy i arystokraci zakładali pierwsze biblioteki otwarte do użytku publicznego, m.in. Gaius Asinius Polio (konsul, ok. 40 r. p.n.e.), cesarz August na Palatynie (I w. p.n.e./I w. n.e.) czy cesarz Trajan na przełomie I/II w. n.e. (tzw. Biblioteca Ulpia). Jednakże sposób organizacji bibliotek i udostępniania zbiorów publicznie w XVI i XVII w. spełniał wszelkie nowożytne kryteria edukowania i kulturalnego rozwoju różnych warstw społecznych.

¹⁸ Pierwsza włoska biblioteka (tylko woluminy) otwarta dla publiczności — Biblioteca Malatestiana założona w 1452 roku w Cesenie przez Domenica Novello Malatesta, posiada ponad 400 tys. woluminów (inkunabułów, starodruków, kodeksów). Kolejnymi były — Biblioteca Marciana w Wenecji założona przez Giovanniego Bessariona (1468), której inicjatorem był Petrarka (1362); Biblioteca Mediceo-Laurenziana we Florencji ufundowana przez Cosima de Medici (1571), dla której budynek zaprojektował i wybudował Michał Anioł Buonarroti; Biblioteca Angelica w Rzymie, której założycielem był kardynał Angelo Rocca (1604), jeden z pierwszych badaczy historii bibliotek. Por. B. Bienkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, CEBID, Warszawa 2005, s. 335, 346; A. Drózd, „Ciekawość książek” w świetle Gabriela Naudé. *Advis pour dresser une bibliotheque*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” (IV), red. H. Kosętko, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2006, s. 10-11.

czesne rekomendacje dotyczące ich roli i znaczenia w życiu społeczeństw nie różnią się nadmiernie od idei, które przyświecały założycielom pierwszych nowożytnych bibliotek publicznych kilka wieków temu¹⁹.

W 1603 roku, decyzją F. Boromeusza, rozpoczęto z rozmachem budowę obiektu przeznaczonego na bibliotekę, zlokalizowanego w centrum miasta (dzielnica Ticinese) przy Piazza Pio XI, w pobliżu katedry (*Duomo*). Prosta konstrukcja budynku na zewnątrz, prawdopodobnie według projektu Francesca Marii Richiniego²⁰, nie wskazuje na bogato zdobione wnętrza, w których można podziwiać monumentalne schody, szereg pomieszczeń ozdobionych rzeźbami, inkrustowanymi boazeriami, stiukowymi dekoracjami i mozaikami oraz piękne dziedzińce. Biblioteka Ambroziańska (*Biblioteca Ambrosiana*; dalej także skrót BAM) została otwarta 7 września 1607 r. Po przeniesieniu do nowych wnętrz kolekcji Boromeusza, ich uporządkowaniu i skatalogowaniu, udostępniono ją do użytku publicznego 2 lata później (8 grudnia 1609), zgodnie z zamysłem fundatora „wszystkim tym, którzy umieją czytać i pisać”. W tym samym roku uruchomiono pierwszą czytelnię tzw. Sala *Federiciana*, co uczyniło z Ambrozjany wyjątkową i jedną z najstarszych tego typu instytucji publicznych w Europie. Innowacyjnym działaniem było umieszczenie woluminów pionowo w gablotach ustawionych wzdłuż ścian oraz zerwanie z dotychczasową średniowieczną modą przykuwania książek łańcuchami do pulpity i stołów służących czytelnikom. Boromeuszowi zależało, aby Biblioteka miała charakter otwarty i wielokulturowy. Uważał, że książki reprezentujące różne kultury i wyznania inne niż chrześcijańskie mogą „przynieść nam rozmaite korzyści i uświadomić nam wiele pięknych i bardzo pożytecznych rzeczy”²¹.

Przygotowując się do przekazania własnych zbiorów do publicznego dostępu, wysyłał w świat ekspertów (1603–1609), aby wyszukiwali i skupowali starożytne rękopisy, cenne księgi oraz inne wartościowe przedmioty materialne, które miały wzbogacać jego kolekcję²². Pozyskano wówczas m.in. wiele manuskryptów z klasztoru Benedyktynów w Bobbio²³ w północnych Włó-

¹⁹ *Działalność bibliotek publicznych. Standardy międzynarodowe IFLA-UNESCO*, red. Ph. Gill, SBP, Warszawa 2002, s. 20, 23; *Manifesto UNESCO per le biblioteche pubbliche*, traduzione di M. T. Natale, „AIB notizie”, VII, n. 5, p. 12; <https://www.aib.it/aib/commiss/cnbp/unesco.htm>, dostęp 22 marca 2025.

²⁰ Budynek był przebudowany i powiększany w pierwszej połowie XIX w. przez Giacomą Moraglię, który zaprojektował również neoklasycystyczną fasadę Ambrozjany. Z kolei w 1923 r. Ambrogio Anoni ukończył wewnętrzny dziedziniec.

²¹ <https://ambrosiana.it/chi-siamo/ambrosiana/biblioteca/>, dostęp 23 marca 2025.

²² O czym wspominał Manzoni w *Promessi sposi*.

²³ Niektórzy historycy spekulowali, że właśnie w Bobbio Leonardo da Vinci ukończył *Mona Lisę*.

szech (1606) oraz zbiór 800 cennych rękopisów z biblioteki wielkiego humanisty i bibliofila Gian Vincenza Pinello (1608)²⁴, w tym ilustrowany kodeks z homerowską *Iliadą* (tzw. *Ambrozjańska Iliada* lub *Ilias Picta*)²⁵. Efektywność takich działań wpłynęła niewątpliwie na szybko rosnące znaczenie Biblioteki w ówczesnej Europie, o czym świadczy choćby spostrzeżenie francuskiego bibliotekarza z 1627 r.:

Biblioteka Ambrozjańska przewyższa wszystkie inne (biblioteki) pod względem wielkości. [...] Bibliotekarze są dobrze opłacani i dobrze traktowani tak, że zawsze troszczą się o zbiory biblioteki i ludzi, którzy korzystają z niej każdego dnia...²⁶.

W celu podtrzymywania naukowego charakteru instytucji w 1604 roku zostało powołane Kolegium Uczonych (*Il Collegio dei Dottori*), finansowane ze specjalnego funduszu Boromeusza. W statucie organizacji postanowił również, że większość członków mają stanowić przedstawiciele zgromadzenia oblatów²⁷, spośród których każdorazowo ma być wybierany prefekt Ambrozjany²⁸. O *Kolegium Uczonych* wspomina Jan Sajdak w tekście poświęconym Piusowi XI:

²⁴ Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601) — botanik, kolekcjoner instrumentów naukowych, uważany za mentora Galileusza. Wyróżniał się swoją działalnością zbierczą spośród ówczesnych kolekcjonerów bibliofilów, którzy stworzyli naukowe podstawy dla metodycznie gromadzonej prywatnej biblioteki, wspomaganej przez stosunkowo nową postać w europejskim świecie — księgarza.

²⁵ To wyjątkowy iluminowany manuskrypt z IV w. sporządzony na welinie, który przedstawia w miniaturach całość *Iliady* Homera, w tym sceny bitewne i szlacheckie. Ambrozjański egzemplarz uchodzi za jedyny zestaw tych starożytnych ilustracji.

²⁶ Za: R. Ciesielska-Kruczek, E. Piotrowska, *Działalność upowszechniająca zabytkowe zbiory w bibliotekach włoskich*, „Zarządzanie Biblioteką” Nr 1 (9) 2017, s. 106-109.

²⁷ W 1578 roku Karol Boromeusz, już jako arcybiskup Mediolanu, założył zgromadzenie księży diecezjalnych oblatów, któremu nadał patronat św. Ambrożego. Z czasem, do pierwotnej nazwy zaczęto dodawać imię twórcy zgromadzenia, stąd funkcjonują różne nazwy („Oblaci św. Ambrożego”, „Oblaci św. Ambrożego i Karola” oraz „Oblaci św. Karola”). Członkowie zgromadzenia związani są dewizą *humilitas* (pokora), w związku z czym nie ubiegają się o godności kościelne, lecz służą bezwzględną pomocą swojemu przełożonemu.

²⁸ Młodzi uczeni, przeważnie alumnii seminarium duchownego, poświęcali czas nauce, specjalizując się każdy w wybranej dziedzinie, m.in. teologii, literaturze, historii, lingwistyce. Prowadzili badania, których wyniki mieli publikować co trzy lata. W tym celu F. Boromeusz założył przy Ambrozjanie drukarnię, wyposażoną w czcionki wykorzystywanych języków (m.in. włoski, łaciński, grecki, hebrajski, perski, armeński, syryjski). Wśród znamienitych osobowości reprezentujących *Kolegium uczonych* byli m.in. Antonio Olgiati (1570–1647, pierwszy prefekt Biblioteki Ambrozjańskiej w Mediolanie, który ustalił zasady organizacyjne instytucji), Giuseppe Ripamonti (1573–1643, historyk, latynista, kronikarz zarazy w Mediolanie z 1630 r., główne źródło historyczne dla A. Manzoni w *Promessi sposi*), Ludovico Antonio Muratori (1672–1750, filozof, pisarz, historyk, bibliotekarz BAM, twórca najwcześniejszej listy ksiąg

„Collegium Doctorum Ambrosianae” ma za cel i zadanie czuwać nad skar-
bami Biblioteki Ambrozjańskiej, w bibliotece tej pracować stale, skarby jej
uprzystępniać światu przez publikacje naukowe, a uczonym pomagać w szu-
kaniu źródeł do prac naukowych.²⁹

Rozrastająca się poprzez nabytki i darowizny kolekcja biblioteczna skło-
niła Boromeusza do architektonicznego powiększenia obiektu. Tym bardziej,
że zamierzał utworzyć galerię dzieł sztuki oraz akademię, w której uzdol-
niona artystycznie młodzież mogłaby studiować w duchu kontrreformacji³⁰.
W galerii chciał umieścić własną kolekcję obrazów, rysunków, rzeźb i posą-
gów. Budowa nowego obiektu trwała kilka lat (1611–1618). Można przy-
puszczać, że w dość niespokojnym, a zarazem dynamicznym XVII stuleciu
Ambrozjana nie tylko wskazywała na istotę duszpasterstwa boromejskiego
(synteza duchowości chrześcijańskiej, kultury świeckiej i badań historycz-
nych), ale również próbowała przybliżyć i objaśniać promowany przez Boro-
meusza program odnowy kulturowej³¹. Świadczy o tym jego koncepcja sztuki
sakralnej przepojonej optymistyczną duchowością, widoczna w doborze gro-
madzonych artefaktów. Po oficjalnym otwarciu Pinakoteki (*Pinacoteca Am-
brosiana*) 28 kwietnia 1618 r. rozpoczęto wyposażanie obiektu w przekazane
przez Boromeusza dzieła, skrupulatnie je katalogując. Dla publicznego zwie-
dzania obiekt otwarto kilka lat później (1625). Fakt, że od początku galerię
można było zwiedzać bezpłatnie, nasuwać może pytanie: dlaczego Borome-
usz zrezygnował z posiadania tak wyjątkowej i różnorodnej kolekcji na rzecz

Nowego Testamentu, tzw. *Kanonu Muratoriego*), Giuseppe Antonio Sassi (1675–1751, bibliote-
karz, pisarz, literaturoznawca, rektor i kustosz BAM), kardynał Angelo Mai (1782–1854, filo-
log starożytnik, prefekt BAM i Bibl. Watykańskiej), a na początku XX w. Antonio Maria Cerani
(1828–1907, orientalista, paleograf, prefekt BAM), kardynał Achille Ratti (1857–1939, prawnik,
teolog, filozof, dyplomata, prefekt BAM i Bibl. Watykańskiej, papież Pius XI), kardynał Giovanni
Mercati (1866–1957, teolog, prefekt BAM i Bibl. Watykańskiej), Gianfranco Ravasi (1942–,
teolog biblista, hebraista, prefekt BAM). Por. *Storia dell'Ambrosiana. Seicento*, a cura di P. Albe,
Milano 1992, s. 32 i n. W 2023 r. prefektem BAM został mianowany prałat Marco Maria Na-
voni (1953–, historyk kościoła, historyk sztuki).

²⁹ J. Sajdak, *Pius XI — papież bibliotekarz*, „Przegląd biblioteczny”, red. E. Kuntze, R XIII,
z. 1-2, I-VI, Kraków 1939, s. 2.

³⁰ Akademia sztuki w formule proponowanej przez Boromeusza funkcjonowała do
końca XVIII w. Później, wraz z kolejnymi przemianami organizacyjnymi całej instytucji,
również ewoluowała, zachowując jednak główne przesłanie założyciela odnoszące się do
poszukiwania piękna i dobra. Obecnie, akceptując spuściznę boromejską (*Accademia di
San Carlo Borromeo* i *Accademia di Sant'Ambrogio*), prowadzi działalność edukacyjną
w 8 pracowniach (Studiów Boromejskich; Studiów Ambrozjańskich; Filologii Włoskiej; Greci
i Łaciny; Sławistyki; Studiów Dalekiego Wschodu; Studiów Bliskiego Wschodu; Studiów nad
Literaturami i Kulturami Afryki).

³¹ P.M. Jones, *Federico Borromeo e l'Ambrosiana: arte e riforma cattolica nel XVII secolo
a Milano*, „Arti e Scritture”, 9, 1997, s. 17-20.

udostępnienia jej publicznie? Być może jego zamysłem było, aby podobnie, jak w przypadku biblioteki, mediolańczycy i wszyscy zainteresowani mieli możliwość rozwijania swej wiedzy o włoskiej i europejskiej kulturze poprzez bezpośredni kontakt z dziełami mistrzów, ich świadomą recepcję i krytyczną refleksję? Z perspektywy czasu można stwierdzić, że ten cel został osiągnięty.

Do pomocy w realizacji trzeciej instytucji, Akademii Rysunku (*L'Accademia del Disegno*), Boromeusz zaprosił znamienitych mediolańskich artystów, wśród których byli m.in. Giovanni Battista Crespi (zw. Cerano; malarz, rzeźbiarz, architekt, pisarz), Giovanni Andrea Biffi (rzeźba), Carlo Buzzi i Fabio Mangone (architektura). W swoich rozprawach *De pictura sacra* (1624) oraz *Musaeum Bibliothecae Ambrosianae* zamieścił wytyczne organizacyjne oraz spis i opis dzieł podarowanych Pinakotece, aby służyły studentom Akademii jako wzór do naśladownictwa. W *Musaeum* skierowanym również do przyszłych studentów Akademii (w odniesieniu do dzieł Rafaela) tak pisał:

Jeśli studenci zechcą je starannie naśladować, będzie to dokładnie tak, jakby mieli przed oczami dzieła samego Rafaela. Jeśli jednak są zbyt leniwi w nauce, a konkretnie w tym naśladownictwie, niech sami zrzucą winę na siebie.³²

Rodzinna spuścizna Boromeusza cały czas powiększała się o kolejne darowizny i zapisy. Bardzo cenną kolekcję pozyskał od Manfreda Settali, naukowca i kolekcjonera³³. Nawiązana przyjaźń, mimo sporej różnicy wieku, zaowocowała współpracą w BAM, w której Settala zajmował się działalnością badawczą oraz pełnił funkcję kustosa. Niektórzy badacze sugerują, że rezultatem ich wspólnych działań mogło być przekazanie na rzecz Ambrozjany (1670–1672) bogatego księgozbioru prywatnego, liczącego 10 tys. drukowanych woluminów i ok. 600 rękopisów (tzw. *settaliana*). Zgodnie z zapisem

³² <https://itesoriallafinedellarcobaleno.com/category/ambrosiana-storia-della-pinacoteca/>; dostęp 28 marca 2025.

³³ Manfredo Settala (1600–1680) — włoski naukowiec, wynalazca, kolekcjoner, spadkobierca rodzinnej kolekcji, którą wielokrotnie. W rodzinnym domu stworzył wielką galerię sztuki (*Musaeum Septalianum*), składającą się z około trzech tysięcy eksponatów, które uporządkował i skatalogował (1664, 1666, 1667). Całość podzielił na 3 działy: *Naturalia*, czyli przedmioty dostarczane człowiekowi bezpośrednio przez naturę, które z kolei można podzielić na zwierzęta, warzywa, minerały; *Artificialia*, czyli wytwory człowieka, który dzięki swojej biegłości modyfikuje naturalia według własnych potrzeb lub inspiracji; *Curiosa*, czyli wszystko to, co może zaintrygować lub zadziwić, jak monstra czyli extra norma. Por. M. Colombo, *Manfredo Settala, l'Archimede milanese*, s. 483–497. <http://redigio.it/dati1/QGL276-Milano-pt7.pdf>; dostęp 15 stycznia 2025; <https://ambrosiana.it/opere/ritratto-di-manfredo-settala/>; dostęp 10 kwietnia 2025.

testamentowym i już po śmierci Boromeusza do Pinakoteki trafiła również duża część tzw. osobliwości ze zbiorów Settali³⁴.

Na okres działalności ich obu przypada, rozwijająca się w Europie, moda na zbieranie różnorodnych i niezwykłych przedmiotów, od okazów naturalnych po wytwory rąk ludzkich. Początkowo była to domena arystokracji, ale już od XVII w. kolekcjonowaniem tego rodzaju zainteresowali się też przedstawiciele mieszczaństwa³⁵. Obok gromadzonych księgozbiorów, będących wizytówką właściciela, zbieranie innych eksponatów zaczęło się wpisywać w panujący trend nowożytnego postrzegania kultury. Przeznaczano dla nich oddzielne pomieszczenia, które w różnych krajach przyjęły nazwy: *studiolo*, *kunst-* i *wunderkammer*, *cabinet de curiosités*, *cabinet of curiosities*, *gabinety osobliwości*. Dla właścicieli szczególnie istotne były pozyskiwane obiekty, a mniej ich chronologiczny układ czy sumienne katalogowanie z opisem proweniencyjnym. Obok siebie mogły znajdować się antyczne naczynie greckie, egzotyczne trofeum, pamiątka historyczna, numizmat czy też przedmiot z pogranicza magii. Przy wzrastającej chęci rywalizowania kolekcjonerzy podejmowali wiele wysiłku, aby pozyskać jak najbardziej wyjątkowe okazy pochodzenia naturalnego (*naturalia*), artystycznego (*artificialia*) czy też obiekty dziwaczne, niezwykłe i nieznane (*curiosa*). Tego rodzaju panoptika były nie tylko efektem fanaberii, ale, obok nie zawsze wysublimowanej konkurencji, miały też dodawać prestiżu ich właścicielom. Rezultatem było gromadzenie fantastycznych obiektów, które do dzisiaj zachwycają kunsztem artystycznym, przeznaczeniem oraz wskazują na ówczesne zainteresowania ich posiadaczy.

³⁴ Po wielu rodzinnych perypetiach i kontrowersjach w kwestii zapisu testamentowego Manfreda Settali dopiero w 1751 r. senat w Mediolanie wydał wyrok, zgodnie z którym potomkowie bocznej linii rodu mieli przekazać na rzecz Ambrozjany, i zgodnie z testamentem M. Settali, jego kolekcję muzealną, co nastąpiło w 1755 r. W kolejnych stuleciach uległa ona częściowemu rozproszeniu. Jednym z ostatnich działań była sprzedaż w 1970 r. przyrodniczej części zbioru do Muzeum Historii Naturalnej, a pozostałe eksponaty do innych instytucji, m.in. do Muzeum Sztuk Użytkowych w Zamku Sforzów. Por. E. Verga, *Storia di Milano*, Meravigli, Milano 2015, s. 75-77; A. Squizzato, *Tra arte e natura: il Musaeum di Manfredo Settala, spazio, memoria, „esperienze” e „trattenimento” nella Milano seicentesca*, [w:] *Wunderkammer: arte, natura, meraviglia di ieri e di oggi*. A cura di L. Galli Michero-M. Mazzotta. Milano 2013, s. 47; M. Colombo, *op. cit.*

³⁵ A. Spiriti, L. Facchin, *I Settala: l'arte, la scienza e la peste. Da Federico Borromeo ad Alessandro Manzoni*, AlboVersorio, Milano 2018, s. 70-75; A. Spiriti, *Collezioni e musei sacri a Milano dal IV al XXI secolo*, [w:] *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N.W. Błażejczyk, P. Majewski, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2019, s. 25-46.

Biblioteka

Cymelia

Ambrozjana jest dzisiaj jedną z najstarszych nieprzerwanie działających instytucji kultury w Italii³⁶, z dominującym księgozbiorem w dziedzinach klasyki, literatury, historii, religioznawstwa, w tym ok. 2 500 inkunabułów, 800 tys. książek i ponad 35 tys. rękopisów wielojęzycznych (m.in. grecki, łaciński, hebrajski, etiopski, syryjski, turecki, perski). Wśród najcenniejszych zbiorów znajduje się m.in.

— *Codex Atlanticus*³⁷ — 1000 kart, na których Leonardo da Vinci uwiecznił m.in. projekty wynalazków wraz z opisami, pierwsze studia dotyczące odnowy miejskiej Mediolanu czy projekt nowego pałacu Medyceuszy we Florencji³⁸; zbiór został opracowany pod koniec XVI w. przez bibliofila i rzeźbiarza Pompea Leoniego³⁹, po napoleońskiej okupacji miasta trafiły do Luwru, by ostatecznie po latach powrócić do Mediolanu⁴⁰;

³⁶ Podczas drugiej wojny światowej budynek Biblioteki Ambroziańskiej został poważnie uszkodzony, szczególnie w trakcie bombardowania miasta w lutym 1943 r. Utracono wówczas wiele cennych obiektów, m.in. archiwum librett operowych mediolańskiej La Scali. Pinakoteka, po odbudowie obiektu i uzupełnieniu zbiorów, uchodzi obecnie za najstarsze muzeum mediolańskie i jedną z najlepszych galerii sztuki we Włoszech i Europie.

³⁷ Po śmierci F. Boromeusza pozyskano od markiza Galeazza Arconatego pokaźny zbiór rękopisów Leonarda da Vinci (1637). Bezcenne notatki i rysunki z lat 1489–1492 obejmują całe intelektualne życie artysty (1478–1519).

³⁸ Pierwsza wersja *Codexu Atlanticus* "była oprawiona w skórę i miała 60 cm wysokości; składała się z 481 kart o formacie folio. Nazwa odnosi się do jego dużego formatu — wielkości atlasu. Nadał ją bibliotekarz Baldassare Oltrocchi, który w 1780 roku wymienił w spisie ten zbiór jako „kodeks w formie atlasu”". Dzieło zostało zdigitalizowane. <https://ambrosiana.it/scopri/codice-atlantico-leonardo-da-vinci/codice-atlantico/>; dostęp 22 marca 2025.

³⁹ Pompeo Leoni (1533–1608) — włoski rzeźbiarz, medalier, bibliofil, kolekcjoner dzieł sztuki. Autor rzeźb nagrobnych, popiersi, pomników. Leoni zakupił w Mediolanie ogromną liczbę rękopisów i rysunków Leonarda da Vinci i w 1590 r. wywiózł je do Hiszpanii, gdzie pełnił funkcję nadwornego artysty na dworze królewskim. Niestety, dokonał ingerencji w niezwykle bogaty i heterogeniczny zbiór luźnych arkuszy Leonarda, wycinając ich części, które następnie fragmentami umieszczał na pustych kartach zebranych w oddzielnych tomach. Wydzielił w ten sposób rysunki o charakterze techniczno-naukowym od innych odnoszących się do anatomii, natury czy postaci. Te pierwsze znalazły się jako *Codex Atlanticus* w Bibliotece Ambroziańskiej, a pozostałe są zebrane w oddzielnej kolekcji tzw. *Raccolta di Windsor* i znajdują się w Bibliotece Królewskiej na zamku w Windsorze (S. Cremante, *Leonardo da Vinci*, Edizione Giunti, Milano 2009, s. 351–354, 398–400).

⁴⁰ Do restytucji *Kodeksu z rąk Francuzów* przyczynił się Antonio Canova (1755–1822), włoski rzeźbiarz, malarz i architekt. Realizując w Rzymie artystyczne zamówienia, przez wiele

- *Kanon Muratoriego* (tzw. *Muratorian*)⁴¹;
- oryginalna kopia *De divina proportione* (1496–1498) autorstwa znakomitego matematyka Luki Paciolego⁴² z rysunkami Leonarda da Vinci i objaśnieniami jego wynalazków;
- egzemplarz *Komentarza do Wergiliusza* sporządzony przez Eliusza Donata⁴³ z ilustracjami Simone Martiniego⁴⁴ (alegorie przedstawiające trzy wielkie dzieła Wergiliusza; — *Bukoliki*, *Georgiki*, *Eneidę*) i komentarzami Francesca Petrarki (1340);
- tom *Etyki nikomachejskiej* Arystotelesa z komentarzami Tomasza z Akwinu oraz notatkami Giovanniego Boccaccia;
- bogato ilustrowana *Historia naturalna* (*Naturalis Historia*) Pliniusza Starszego (I w. n.e.) z kolekcji Pasquina Capellego, wybitnego bibliofila z XIV w., działającego na mediolańskim dworze Gian Galeazza Viscontiego⁴⁵.

Polskie ślady

Dla badaczy poloników cenne poznawczo mogą być obiekty znajdujące się w BAM, stanowiące ważne świadectwo wielowiekowych relacji kulturalnych, naukowych, politycznych między Rzeczpospolitą a stolicą Lombardii. Naj-

lat pełnił funkcję komisarza w Państwie Kościelnym do spraw restytucji dóbr kultury po napoleońskiej konfiskacie. Obecna wersja zawiera na 401 kartach 1750 rysunków, zebranych w 12 tomach. "20 października 2005 r. w Sali *Federiciana* miała miejsce wystawa związana z *Kodeksem Atlantyckim*. Wówczas po raz pierwszy zaprezentowano drewniany prototyp samochodu skonstruowanego przez Leonarda da Vinci". <https://itesoriallafinedellarcobaleno.com/category/ambrosiana-storia-della-pinacoteca/>; dostęp 25 marca 2025.

⁴¹ To najstarszy (ok. 170–180) zachowany katalog ksiąg *Nowego Testamentu* napisany w języku łacińskim, odnaleziony w Bibliotece Ambrozjańskiej przez Ludovica Antonia Muratoriego (1672–1750), włoskiego historyka, filozofa, pisarza i bibliotekarza w BAM.

⁴² Luca Paccioli (1447–1517) — franciszkanin i wędrowny nauczyciel, uważany za „ojca rachunkowości”. <https://ambrosiana.it/opere/la-divina-proporzione-de-divina-proportione/>; dostęp 10 kwietnia 2025.

⁴³ Eliusz Donat (poł. IV w.) — rzymski historyk literatury i gramatyk, autorytet w dziejach europejskiego językoznawstwa, którego dokonania oddziałują do dzisiaj na nauczanie gramatyki wielu języków. Zachowały się jego dwa dzieła: *Ars minor* i *Ars maior* oraz niekompletne komentarze do dzieł Wergiliusza i Terencjusza.

⁴⁴ Simone Martini (ok. 1284–1344) — włoski malarz gotycki, wybitny reprezentant szkoły sienneńskiej.

⁴⁵ Ponadto Biblioteka posiada ok. 12 tys. rysunków artystów europejskich z XIV–XIX w., zbiory akwafort i grafik oraz numizmatyczne pochodzące z kolekcji szerokiego grona mecenasów sztuki, ludzi nauki, kolekcjonerów, marszandów i architektów (ok. 60 tys. jednostek).

starsze rękopisy pochodzą z przełomu XIII/XIV w.⁴⁶ Niestety, polonika nie są wyodrębnione z ogółu zbiorów biblioteczno-archiwalnych, ani w pełni skatalogowane, co utrudnia ich sprawną identyfikację. Do najciekawszych należą:

- odpisy traktatów Franco de Polonia, Jakuba z Paradyża i Mateusza z Krakowa (XIII-XIV w.) i korespondencja włoskich i polskich uczonych;
- 10 odpisów (XIII-XIV w.) *Chronicon pontificum et imperatorum* Marcina Polaka z Opawy (paralelna historia papieży i cesarzy)⁴⁷;
- najcenniejszy obiekt — część *Modlitewnika* Stanisława Samostrzelnika⁴⁸, sporządzonego w 1524 r. dla Krzysztofa Szydłowieckiego, kanclerza wielkiego koronnego, składający się z 10 kart ozdobionych miniaturami⁴⁹;
- kilka kodeksów z XVI w. z dokumentami odnoszącymi się do spraw wewnętrznych i zagranicznych Rzeczypospolitej;
- pisma Zygmunta Augusta, Zygmunta III Wazy, materiały z okresu rządów Stefana Batorego;
- korespondencja Karola Boromeusza z Polakami, w tym z kard. Stanisławem Hozjuszem;
- ponadto kilka inkunabułów, starodruków, zbiorów ikonograficznych i kartograficznych⁵⁰.

⁴⁶ Polonika można wyszukać w elektronicznym katalogu BAM (Catalogo Unico): <http://ambrosiana.comperio.it>

⁴⁷ Europejską sławę *Kronika* zyskała dzięki średniowiecznym tłumaczeniom na języki niemiecki, francuski i czeski oraz wielokrotnym przepisywaniom. Jej 12 rękopisów znajduje się w Bibliotece Watykańskiej (J.S. Pasierb, M. Janocha, *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*, Krupski i S-ka, Warszawa 2000, s. 31).

⁴⁸ Stanisław Samostrzelnik (1480–1541) — malarz, iluminator i miniaturzysta, zakonnik klasztoru cystersów w Mogile (gdzie zachowały się jego polichromie). W Krakowie założył pracownię i wykonywał zamówienia dworu królewskiego (m.in. *Modlitewnik królowej Bony*, *Modlitewnik Królowej Jadwigi*), patrycjatu miejskiego, duchownych (m.in. *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich*). Był kapelanem i malarzem nadwornym kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego (1511–1532). Długoletnim mecenasem Samostrzelnika był biskup Piotr Tomicki.

⁴⁹ Druga część *Modlitewnika* znajduje się w Archivio Storico Civico e Biblioteca Trivulziana w mediolańskim Castello Sforzesco. „Liczne karty zawierają całostronicowe bordiury ze splotami liści i zwojów spirali (kilka na złotym tle) oraz główkami puttów, ptakami, owadami, postaciami ludzkimi itp. Wiele kart ozdobionych jest marginesami w formie pionowej laski z liśćmi i kwiatami z rozgałęziającymi się skrętami łodyg”. Por. W. Wydra (wstęp), *Modlitewnik Krzysztofa Szydłowieckiego kanclerza wielkiego koronnego. 1524 r. Faksymile*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2017.

⁵⁰ Polonika znajdują się też w innych mediolańskich bibliotekach, jak Biblioteca della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli oraz Biblioteca Trivulziana e Archivio Storico Civico. Więcej informacji w: *Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator 2*, opr. B. Bienkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2016, s. 876–878.

Interesujący jest również fakt, że Biblioteka Ambroziańska od początku znajdowała się w kręgu zainteresowań polskich bywalców, zarówno uczonych, jak i peregrynatorów do miejsc kultu we Włoszech. Korzystali ze zgromadzonych dzieł oraz podziwiali rozmach budowli i jej wyposażenia. Jeden ze staropolskich podróżników, Jan Heidenstein, w swoim opisie podróży po Europie i odwiedzinach mediolańskiej biblioteki wspomina, że: „każdemu tam wolno wejść, czytać i przeglądać książki, byleby ich tylko ze sobą nie zabierał”⁵¹. Polscy bywalcy zwracali uwagę nie tylko na cenne woluminy i materiały piśmiennicze wykorzystane do ich sporządzania, ale też na inne osobliwości i dzieła sztuki gromadzone w jej murach. Adam Kucharski przytacza zapiski Kazimierza Woysznarowicza z 1668 r., który zachwyt cennymi manuskryptami Biblioteki wyraził słowami:

Pierwsza sala pełna ksiąg, nad którymi virorum insygnium imagines, tam widzieliśmy księgi ręką S. Tomasza pisane, S. Carola: inne księgi, które złożone są z ex corace arboris papyri, trudno rozeznac co pisano. Insignis bibliotheca.⁵²

Zwiedzający Mediolan pod koniec XVII w. młodzi przedstawiciele rodu Jabłonowskich byli nade wszystko pod urokiem dzieł sztuki, w tym kopii rzymskich arcydzieł (*Pietà* Michała Anioła i *Grupa Laokona*), które już wówczas można było podziwiać w BAM:

In primis est unum maximum ambulacrum libris repletum, sunt deinde duo aliae ambulacra unum pro pictoribus, aliud pro sculptoribus ibi, cui qui non habent satis pecuniae eundi Romam ibi habent omnes pictores et statuas principales quae Romae inveniuntur.⁵³

Stanisław Staszic w swoich dziennikach z podróży po Europie (1791) pisał natomiast, że w Ambrozjanie jest „mieszanina różnych obiektów: książek,

⁵¹ *Peregrynacja Jana Heidensteina przez Belgię, Francję i Włochy w roku 1631 zaczęta a w roku 1634 zakończona*, oprac. Z. Pietrzyk, przeł. A. Golik-Prus, Collegium Columbinum, Wacław Walecki, Kraków 2005, s. 95. Jan Reinhold Heidenstein (1610-1673), kasztelan gdański, syn Reinholda Heidensteina — prawnika i historyka, sekretarza polskich królów m.in. Stefana Batorego, Zygmunta III Wazy, studiował na krakowskim Uniwersytecie, po czym w 1631 r. wyruszył w podróż po europejskich ośrodkach uniwersyteckich. Był współautorem (wraz z ojcem) kolejnego wydania 6-tomowego dzieła *Pamiętnika wojny moskiewskiej*. Dzieło po raz pierwszy ukazało się w 1584 r. nakładem krakowskiej Drukarni Łazarzowej.

⁵² A. Kucharski, *Peregrynator uczonej. Biblioteki i książki w programie i realiach staropolskich podróży XVII wieku*, „Folia Toruniensia” 2011, t. 11, s. 30.

⁵³ *Najpierw jest jedna duża sala wypełniona książkami, potem są jeszcze dwie inne sale, jedna przeznaczona dla malarzy, druga dla rzeźbiarzy. Ci, którzy nie mają wystarczająco dużo pieniędzy, aby pojechać do Rzymu, mogą tam obejrzeć dzieła wszystkich najważniejszych malarzy i posągi znajdujące się w Rzymie.* (Ibidem.)

obrazów, posągów, muszli, minerałów, zwierząt i ptaków, zegarów, machin”. Taka formuła podobno nie wzbudziła jego zachwyty⁵⁴.

Pinakoteka

Donatorzy

Do dzisiaj instytucje kultury, do których należą biblioteki, poza planowymi nabytkami konkretnych nowości czy wskazanych/poszukiwanych obiektów, wzbogacają swoje zasoby dzięki darowiznom. Podobnie było w przypadku Biblioteki Ambroziańskiej. Począwszy od jej otwarcia (1607) do czasów współczesnych, liczebność zgromadzonych woluminów, dzieł artystycznych i różnych osobliwości była systematycznie powiększana. Synergia działań Fryderyka Boromeusza ukierunkowana na budowę konkretnych obiektów, wzbogacanie własnej kolekcji poprzez celowe i systematyczne pozyskiwanie kolejnych zbiorów, nawiązywanie współpracy z ówczesnymi kolekcjonerami, mecenasami sztuki, artystami, zaowocowała zrealizowaniem szczytnej idei utworzenia wyjątkowego i kompleksowego obiektu dla dobra publicznego i na miarę czasów, w których żył. Obecnie Biblioteka wraz z Pinakoteką stanowią znakomity przykład instytucji, w których udało się zgromadzić sporą ilość eksponatów stanowiących prywatne zbiory biblioteczne, artystyczne i osobliwości. W tej drugiej przeważają dzieła wybitnych malarzy, reprezentujących różne okresy historyczne, nurty i szkoły artystyczne. Poza imponującymi donacjami Boromeusza i Settali, w kolejnych stuleciach instytucja wzbogacała się o liczne darowizny, uzyskując obecny charakter wyjątkowo wartościowej galerii sztuki. Wśród wielu donatorów byli m.in.:

- Giovanni Edoardo de Pecis (1827)⁵⁵ — obrazy szesnastowiecznych malarzy lombardzkich, weneckich i flamandzkich, m.in. *Madonna con Bambino in ghirlanda di fiori* (Madonna z Dzieciątkiem w girlandzie kwiatów, Andries Daneels, Frans Francken Młodszy), *Martirio di S. Sebastiano* (Męczeństwo św. Sebastiana, Antonio Badile), *Portret męski* (Ritratto maschile, Hans Müllich) oraz cenna kolekcja neoklasycystycznych połączanych przedmiotów z brązu;

⁵⁴ S. Staszic, *Dziennik podróży 1789–1805*. Z rękopisów wydał Czesław Leśniewski, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1931, s. 231. Cyt. za: K. Bednarska-Ruszałowa, *Biblioteki i książki w pamiątkach polskich XVIII–XX wieku. Rekonesans źródłowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 123.

⁵⁵ Giovanni Edoardo de Pecis (1760–1830) — kolekcjoner sztuki; <https://itesoriatallafinedellarcobaleno.com/category/ambrosiana-storia-della-pinacoteca/>; dostęp 2 marca 2025

- Francesco Melzi d'Eril (1872)⁵⁶ — obrazy renesansowych włoskich malarzy: *Madonna delle Torri* (*Madonna z wież*, Bramantino), *Polittico di San Cristoforo* (*Poliptyk św. Krzysztofa*, Antonio Vivarini);
- Attilio Brivio (1959)⁵⁷ — obrazy *Natività* (*Narodzenie*, szkoła Domenica Ghirlandaia), *Sacra Famiglia* (*Święta Rodzina*, z warsztatu Giovanniego Belliniego), *San Bernardino*, *San Bonaventura e San Cristoforo* (*św. Bernardyn*, *św. Bonawentura i św. Krzysztof*, malarz wenecki, k. XV w.), *Compianto su Cristo* (*Lamentacja dla Chrystusa*, malarz tokański, k. XV w.), *Sant'Antonio Abate* (*św. Antoni Opat*, Giovanni di Francesco, poł. XV w.), *Soldati in un paesaggio* (*Żołnierze w krajobrazie*, malarz wenecki, I poł. XVI w.);
- rodzina Morosini Negroni Prati (1962)⁵⁸ — obrazy *Ritratto di Napoleone* (*Portret Napoleona*, Andrea Appiani), *Il bacio* (*Pocałunek*, Francesco Hayez), cztery portrety rodzinne pędzla F. Hayeza (w tym Giuseppiny Morosini Negroni Prati⁵⁹), dwa obrazy Camilla Procacciniego i Carla F. Nuvolone.

Dzieła sztuki

Rezultatem rozrastającej się kolekcji (także poprzez aukcje, wymiany handlowe, nabytki) było wyposażenie Pinakoteki w tysiące niezwykłych osobliwości. W odróżnieniu od wielu prywatnie kolekcjonowanych *curiosów* ambrozjańskie eksponaty od początku były skrupulatnie gromadzone i katalogowane, co pozwoliło na zaprojektowanie profesjonalnego układu ekspozycji oraz jej publiczne udostępnianie. Obecnie zbiory są prezentowane na stałych wystawach w 24 salach rozmieszczonych na 3 kondygnacjach budynku. Ułożone w porządku chronologicznym, od Renesansu do początku

⁵⁶ Francesco Melzi d'Eril, książę Lodi, hrabia Magenty (1753-1816) — włoski polityk, zwolennik liberalizmu umiarkowanego i zjednoczenia państw włoskich, wiceprezydent Napoléońskiej Republiki Włoskiej w latach 1802-1805. Jego antenat, Francesco Melzi, był zaufanym współpracownikiem Leonarda da Vinci oraz dziedzicem jego prac.

⁵⁷ Attilio Brivio (XIX/XX) — lombardzki przedsiębiorca, kolekcjoner. <https://itesoriallafinedellarcobaleno.com/category/ambrosiana-storia-della-pinacoteca/>; dostęp 29 marca 2025

⁵⁸ <https://ambrosiana.it/scopri/capolavori/>; dostęp 19 marca 2025

⁵⁹ Giuseppina Morosini Negroni Prati (1824–1909) — hrabina, córka prawnika, posła i członka Wielkiej Rady Ticino, Giovanniego Battisty Morosiniego; aktywnie uczestniczyła w ruchu oporu w Mediolanie w 1848 r., przyjaźniła się m.in. z Francesco Hayezem i Giuseppe Verdim, którego często określała mianem „najstarszej przyjaciółki”, czego dowodem jest ich długoletnia korespondencja. Interesując się sztuką i kulturą, otworzyła swój dom dla wielkich osobistości: Andrei Vergi, Andrei Maffei i Giovanniego Viscontiego Venosty. Rodzina Morosini wywodziła się z lombardzkiego Vigevano.

XX w., nawiązują do oryginalnego siedemnastowiecznego „encyklopedycznego” układu galerii Fryderyka Boromeusza. Są to dzieła reprezentujące malarstwo w większości weneckie, flamandzkie, lombardzkie, a także rzeźby, przedmioty dekoracyjne i użytkowe, urządzenia naukowe i astronomiczne, egzotyczne okazy, artefakty historyczne. Aby wskazać na rangę i wartość tej kolekcji, warto wyszczególnić niektóre eksponaty. Ze zbiorów F. Boromeusza pochodzi wiele cennych płócien oraz różne osobliwe obiekty, jak zestawy porcelany, zegary, pamiątki historyczne. Malarstwo jest reprezentowane przez takie arcydzieła, jak m.in.:⁶⁰

- *Portret muzyka* Leonarda da Vinci (*Ritratto di Musico*, 1485). Obraz nie został wymieniony w sporządzonym przez Boromeusza (1618) spisie dzieł z kolekcji ambrozjańskiej; „pierwsza wzmianka pojawiła się dopiero w katalogu z 1686 roku, a jego autorstwo przypisano wówczas Bernardowi Luiniemu (jako *Portret księcia Mediolanu*); dopiero w 1905 r. dokonano oczyszczenia obrazu, odsłaniając nuty w prawej ręce modela i prawidłowo zidentyfikowano autorstwo dzieła i nadano mu tytuł *Portret muzyka*”⁶¹;
- *Święta Rodzina ze Św. Anną i Św. Janem Chrzcicielem* (*Santa Famiglia con S. Anna e S. Giovanni Battista*, 1520–1530) Bernardina Luiniego, jednego z najzdolniejszych malarzy skupionych wokół mediolańskiego studia Leonarda da Vinci⁶²;
- *Kosz z owocami* Caravaggia (*Canestra di frutta*, 1597–1600) uchodzi za najświetniejsze dzieło w kolekcji F. Boromeusza i rodzaj prototypu „martwej natury”; w swoich pismach wielokrotnie wspominał to niezwykle płótno i jego niezależne umieszczenie w galerii; twierdził, że na próżno szukał dzieła, z którym mógłby go porównać, ale „ze względu na niezrównane piękno i doskonałość został pozostawiony sam”⁶³;

⁶⁰ Opisane dzieła stanowią subiektywny wybór autorki. Z uwagi na brak możliwości zamieszczenia stosownych ilustracji, podano odsyłacze do stron internetowych zdigitalizowanych obiektów Biblioteki Ambrozjańskiej.

⁶¹ Płótno znajduje się obecnie w Sali Federiciana. Zob. <https://www.ambrosiana.it/opere/ritratto-di-musico/>; dostęp 26 marca 2025.

⁶² Luini jest autorem wielu obrazów i fresków, które do dzisiaj zdobią galerie i kościoły Mediolanu <https://ambrosiana.it/opere/sacra-famiglia-con-santanna-e-san-giovanni/>; dostęp 26 marca 2025. Ciekawe informacje o dziele por.: L. Fabri, *La figura della Madonna nella collezione di Federico Borromeo*, „I tesori alla fine dell'arcobaleno”, 6, 2017.

⁶³ Dzieło Caravaggia (właśc. Michelangelo Merisi da Caravaggio) było na tyle nowatorskie, iż początkowo sądzono, że stanowi fragment innego obrazu. Martwe natury były wówczas nisko cenione i uważane za gorszy gatunek malarstwa. „Kosz z owocami przełamał ten stereotyp, a sam autor uważany jest współcześnie za prekursora barokowego malarstwa martwych natur”. Obecnie znajduje się w sali nr 1 wraz z innymi dziełami sztuki <https://ambrosiana.it/opere/canestra-di-frutta/>; dostęp 26 marca 2025.

- *Szkola Ateńska* Rafaela (*Scuola di Atene*, przed 1509) stanowi jedno z najcenniejszych dzieł sztuki w kolekcji Boromeusza, Pinakoteki oraz Mediolanu; to największy zachowany do dziś rysunek renesansowy (285 cm x 804 cm), wykonany przez artystę jako praca przygotowawcza do fresku pod tą samą nazwą, który namalował na zlecenie Juliusza II (1509–1511) w Stanza della Segnatura w apartamentach Pałacu Apostolskiego; rysunek wykonany za pomocą białego ołowiu i węgla drzewnego wszedł do kolekcji Boromeusza w 1626 roku, kiedy zakupił go od Margherity Arese, wdowy po hrabim Fabio Borromeo Viscontim, za pokątną sumę 600 lirów cesarskich; pozyskanie tego cennego dzieła podkreśla jego artystyczne i naukowe zainteresowania⁶⁴;
- *Madonna z Dzieciątkiem i Trzema Aniołami* Sandra Botticellego (*Madonna del Padiglione*, 1490–1495) — pełne symboliki tondo ukazujące pozornie konwencjonalny motyw religijny⁶⁵;
- *Madonna z Dzieciątkiem na tronie ze św. Ambrożym i św. Michałem* Bramantina (*Madonna in trono con sant'Ambrogio e san Michele*, 1515–1520) dzieło o podobnej tematyce, choć odmiennym znaczeniu, charakteryzuje się niezwykłą symetrią obrazu oraz elegancką i dyskretną kolorystyką; jego symbolika wyraża się w postawach i gestach przedstawionych istot⁶⁶;
- *Alegoria ognia* (*Allegoria del fuoco*, 1608) i *Alegoria wody* (*Allegoria dell'acqua*, 1611) Jana Brueghla Starszego (1568–1625) zw. Aksa-

⁶⁴ Dokładniejszy tytuł dzieła brzmi *Filozofia* i stanowi część złożonego projektu ikonograficznego znajdującego się w Watykanie. Rysunek (oraz fresk) ukazuje spotkanie wielkich filozofów Starożytności — Platona (z twarzą Leonarda da Vinci), Arystotelesa, Diogenesa, Heraklita (podobizna Michała Anioła). Zostali też przedstawieni m.in. Pitagoras, Sokrates, Euklides, Ptolemeusz. W grupie dyskutantów Rafael umieścił postać będącą jego autoportretem (młody człowiek w czarnym berecie). Nie brakuje również sofistów i stoików, którzy promują różne poglądy na temat nauki. Zaprezentowanie kilku szkół filozoficznych ma swój przekaz wskazujący, że to właśnie filozofia jest drogą, która wiedzie do „prawdy poprzez rozum”. Rysunek Rafaela „Szkola Ateńska” był już w 1610 r. faktycznie wypożyczony do Ambrozjany. <https://ambrosiana.it/opere/scuola-di-atene/>; dostęp 26 marca 2025.

⁶⁵ Namiot (pawilon) jest jednym z najważniejszych symboli biblijnych w Starym i Nowym Testamencie. Dwaj aniołowie, którzy otwierają „zasłone”, odsłaniają w ten sposób tajemnicę Wcielenia. <https://ambrosiana.it/opere/madonna-del-padiglione/>; dostęp 26 marca 2025.

⁶⁶ Św. Ambroży walczył z arianami, których na płótnie symbolizuje nieboszczyk. Symbolicznym odpowiednikiem heretyka jest w chrześcijaństwie żaba. Podczas, gdy św. Ambroży walczył na ziemi z ludźmi propagującymi herezję, Archanioł Michał w świecie pozaziemskim toczył podobny bój z szatanem. A pokonując czarta będącego animatorem herezji, rzucił jego ciało (żaba) do stóp Maryi i Dzieciątka. <https://ambrosiana.it/opere/madonna-in-trono-con-santambrogio-e-san-michele/>; dostęp 26 marca 2025.

- mitnym⁶⁷; w Pinakotece zachowały się te dwa obrazy z cyklu alegorii czterech elementów; pierwszy przedstawia wielki warsztat, w którym robotnicy, zwani przez Boromeusza Cyklopami, pracują przy produkcji ogromnej ilości przedmiotów: zbroi, szkła, dzbanków, sprzętów domowych, rzemieślniczych narzędzi laboratoryjnych; nad wszystkim dominuje mosiężny żyrandol, ozdobiony dwugłowym orłem, który wydaje się odrywać od tła obrazu trójwymiarowością; można dokonać porównania treści obrazu do swoistego „gabinetu osobliwości”; być może tym podobieństwem kierował się Boromeusz, pozyskując to płótno⁶⁸; drugi obraz — „Alegorię wody” ukazującą siełankowy krajobraz i obfitość natury otrzymał od malarza w 1614 r.⁶⁹;
- *Kwiaty w wazonie* (*Fiori in un vaso*, 1606–1607) to kolejne dzieło J. Brueghla, przedstawiające szklany wazon (charakterystyczny dla nadreńskich manufaktur tamtego okresu) z kolorowym bukietem kwiatów, wśród których dominują tulipany; obraz jest prawdopodobnie tym, o którym malarz pisał w liście do Boromeusza (1608), co jest istotne dla określenia proveniencji obrazu⁷⁰;
 - *Mysz z różami* (*Topolino con rose*, 1605–1611) J. Brueghla, pochodzi z tej samej kolekcji⁷¹. Boromeusz tak opisał go w traktacie *Musaeum*: „Przytoczę rysunek Bruegela na pergaminie, przedstawiający mysz, kępę róż i różne małe zwierzątka; świadomie wymieniam ten pergamin między innymi i na tym poprzestaję, aby była zrozumiała jego wartość z samego faktu, że nawet myszom się w nim podoba”⁷².
 - *Pocałunek* Francesco Hayeza (*Il bacio*, po 1859, donacja rodzina Morosini Negroni Prati); obraz uważany współcześnie za symbol włoskiego romantyzmu i alegorię *Risorgimento*, w rzeczywistości był dedykowany przyjaciółce Giuseppinie Morosini Negroni Prati⁷³;
 - *Vetrata dantesca* to interesujący „nowoczesny” witraż przygotowany przez XIX-wiecznego włoskiego artystę Giuseppe Bertiniego na Wystawę Powszechną w Londynie (1851) z okazji 530. rocznicy śmierci

⁶⁷ Dwa pozostałe obrazy Brueghla — *Alegoria Ziemi* i *Alegoria Powietrza*, znajdują się w Luwrze. <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-del-fuoco/> dostęp 26 marca 2025; <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-dellacqua/> dostęp 26 marca 2025.

⁶⁸ <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-del-fuoco/>; dostęp 2 lipca 2025.

⁶⁹ <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-dellacqua/>; dostęp 2 lipca 2025.

⁷⁰ <https://ambrosiana.it/opere/fiori-in-un-vaso/>; dostęp 26 marca 2025.

⁷¹ <https://ambrosiana.it/opere/topolino-con-rose/>; dostęp 26 marca 2025.

⁷² Federico Borromeo, *op. cit.*, s. 5.

⁷³ <https://ambrosiana.it/opere/il-bacio/>; dostęp 26 marca 2025.

Dantego Alighieri; przedstawia siedzącego na gotyckim tronie Dantego, któremu towarzyszą Matylda oraz Beatrycze.

W ambrozjańskiej Pinakotece, obok płócien wybitnych artystów europejskich, znajduje się imponująca liczba dzieł innych malarzy włoskich datowanych na okres od XVII do XX w., których nazwiska stanowią wizytówkę galerii⁷⁴.

Curiosa

Pojęcie synergii u Boromeusza przejawiało się, zgodnie z duchem tamtych czasów, w gromadzeniu osobliwych artefaktów (globusy, mapy, posągi, naczynia, broń itp.), których eksponowanie pośród regałów z unikalnymi woluminami do dzisiaj intryguje. Również w Pinakotece, w której króluje malarstwo, znalazły miejsce inne dzieła, jak rzeźby, przedmioty artystyczne, użytkowe, przyrządy naukowe, pamiątki historyczne. Wobec znakomitej wielości tych obiektów, warto zwrócić uwagę na kilka poniższych, które w wyraźny sposób podkreślają wyjątkowy charakter *curiosów* zebranych w Ambrozjanie.

Obok licznych posągów władców, artystów i uczonych oraz rzeźb z brązu (m.in. rzymskie kolumny i obeliski), zdobiących sale i korytarze galerii, wyróżniają się m.in.:

- gipsowe kopie starożytnych rzeźb — *Grupa Laokoona (Laocoonte)* oraz *Pietà* Michała Anioła (ok. 1560), pochodzące ze zbiorów włoskiego rzeźbiarza i kolekcjonera Leone Leoniego⁷⁵, ustawione w okolicy schodów.

Pokaźny zestaw naczyń porcelanowych z kolekcji F. Boromeusza został wzbogacony o przedmioty użytkowe — kasety, szkatułki, kuferki o różnym przeznaczeniu (XIV–XVII w.). Do wyjątkowych okazów należą:

- szkatułka oktagonalna z historią Pyrama i Tysbe (*Cofanetto con storie di Piramo e Tisbe*, z warsztatu Embriachi, XIV–XV w.) z drzewa hebanowego i kości słoniowej, przedstawia postaci z mitologicznych opowieści miłosnych⁷⁶;

⁷⁴ To m.in.: Pinturicchio (właśc. Bernardino di Betto), Giuseppe Vermiglio, Giulio Cesare Procaccini, Daniele Crespi, Pier Francesco Mazzucchelli zw. Morazzone, Carlo Francesco Nuvolone, Giandomenico Tiepolo, Fra Galgario, Francesco Lodonio, Andrea Appiani, Mose Bianchi, Emilio Longoni, Giovanni Migliara, Guido Reni.

⁷⁵ Leone Leoni (1509–1590) — znakomity włoski rzeźbiarz, medalier i złotnik. Pracował jako medalier w Padwie oraz w Rzymie, gdzie przygotowywał matryce dla mennicy papieskiej; rzeźby podarował F. Boromeuszowi.

⁷⁶ <https://ambrosiana.it/opere/cofanetto-con-storie-di-piramo-e-tisbe/>; dostęp 26 marca 2025.

- kasetka z postaciami bluźnierczymi (*Cofanetto a figure profane*), wyrób lombardzkiego rzeźbiarza z XVII w., wykonana z drewna, zdobionego masą perłową i kością słoniową była prawdopodobnie przeznaczona na biżuterię⁷⁷.

Wśród historycznych artefaktów wyróżniają się:

- dwa sztylety z futerałem (*Pugnale con custodia*, 1520), dzieło mediolańskich rzemieślników, wykonane z częściowo złożonej stali, ze skórzanym futerałem; rękojeść sztyletu jest elegancko zdobiona diamentami, a na talerzowych rękojeściach widoczny jest werset psalmu 31⁷⁸;
- rękawice, które Napoleon nosił podczas bitwy pod Waterloo (*Guanti di Napoleone Bonaparte*, 1815); ta wyblakła z biegiem czasu para rękawic dotarła do Ambrozjany w 1860 r. wraz z odręcną adnotacją: Ja, niżej podpisana oświadczam, że przekazuję żółte rękawiczki ze skóry koźlęcej, zabezpieczone sznurkiem [. . .] zostały mi one podarowane przez mojego męża, barona Giuseppe Cavallettiego, giermka księcia Eugeniusza Wicekróla Italii, kiedy wracał do domu po bitwie pod Waterloo. Powiedział mi, abym zachowała je na pamiątkę po Napoleonie I, u którego boku walczył w tej bitwie; rękawice znalazły się przypadkowo w jego rękach i postanowił je przechować. Marta Cavalletti, 23 czerwca 1860.⁷⁹
- etui z kosmykiem włosów Lukrecji Borgii (*Teca con i capelli di Lucrezia Borgia*, 1926–1928) wraz z listami, które pisała do kardynała Pietra Bembo; twórcą etui jest Alfredo Ravasco, jeden z cenionych XX-wiecznych włoskich złotników; relikwiarz stanowi połączenie kamieni półszlachetnych i różnych innych klejnotów; warto zwrócić uwagę na dwa wisiorki po bokach, z herbami heraldycznymi rodzin szlacheckich Borgia (byk) i d'Este (orzeł)⁸⁰.

Do osobiwości Ambrozjany należą też przedmioty użytkowe będące ozdobą jadalni, np.:

- trofeum stołowe (*Diana cacciatrice*, 1610–1620) wykonane z połączanego srebra i wyposażone w mechanizm, który umożliwia porusza-

⁷⁷ <https://ambrosiana.it/opere/cofanetto-a-figure-profane/>; dostęp 29 marca 2025.

⁷⁸ IN TE DOMIN[ET] SPERAVI / ET NON CONFUNDAR IN [AETERNUM] (Psalm 31, Vulgata Clementina, v.1). Podobno z tej broni zginął książę Mediolanu Galeazzo Sforza u bram kościoła Santo Stefano 26 grudnia 1476 r. <https://ambrosiana.it/opere/duo-pugnali-con-custodia-sfondagiachi-a-orecchie/>; dostęp 26 marca 2025.

⁷⁹ <https://ambrosiana.it/opere/guanti-di-napoleone-bonaparte/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸⁰ Lucrezia była córką Rodriga Borgii, późniejszego papieża Aleksandra VI, oraz żoną księcia Alfonsa d'Este z Ferrary; <https://ambrosiana.it/opere/teca-con-i-capelli-di-lucrezia-borgia/>; dostęp 27 marca 2025.

nie się obiektu poprzez obracanie wokół własnej osi; ten niezwykle przedmiot (ok. 40 cm) służący do wiwatowania gości podczas kolacji nosi inicjały artysty, który go wykonał (JF — Joachim Friess) i świadczy o wysokim kunszcie złotników XVII-wiecznego Augsburga⁸¹;

- kielich z muszlą (*Coppa con conchiglia di Turbo marmoratus*, 1605–1610) wyjątkowej urody wykonany przez augsburskiego złotnika renesansowego Christopha Lenckera; wyrafinowany przedmiot wpisuje się w typologię pojemników do libacji, uzyskiwanych z powtórnego wykorzystania przedmiotów naturalistycznych (jak np. duże muszle), co odpowiadało gustom niemieckich „Wunderkammer” z XVII w.⁸²;
- podobnego przeznaczenia była tzw. muszla Nautilusa (*Conchiglia di Nautilus*, artysta nieznany, 1605–1650), wykonana z rzeźbionej blachy i dwukolorowego drewna, zdobiących przepiękną muszlę; naczynie, zgodnie z modą pierwszej połowy XVII w., również służyło do libacji⁸³.

Inną grupą osobliwości, z których kilka pochodzi z kolekcji Fryderyka Boromeusza, są zegary, przyrządy naukowe i urządzenia astronomiczne⁸⁴.
To m.in.:

- astrolabium (*Astrolabio Latino*, artysta nieznany, 1500), które pozostało w użyciu do XVII w.; umożliwiało wyznaczenie pozycji trzydziestu ośmiu gwiazd⁸⁵;
- zegar z astrolabium (*Orologio con astrolabio*, artysta nieznany, 1590–1610) ozdobiony motywami roślinnymi; kwadranty wskazują położenie słońca i księżyca, dni tygodnia, długość dnia i nocy, znaki zodiaku i inne pomiary czasu⁸⁶;
- planetolabium (*Planetolabio*, artysta nieznany, 1500–1510) pomagało określić położenia planet w ciągu dwunastu miesięcy; przyrząd miał też zastosowanie astrologiczne i służył do sporządzania horoskopów opartych na pozycji planet względem zodiaku⁸⁷;

⁸¹ Przedstawia boginię Dianę jadącą na jeleniu, trzymającą dwa psy na smyczy; na podstawie widać dwóch myśliwych, psy, zające, gady, chrząszcze. <https://ambrosiana.it/opere/diana-cacciatrice/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸² <https://ambrosiana.it/opere/coppa-con-conchiglia-di-turbo-marmoratus/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸³ <https://ambrosiana.it/opere/conchiglia-di-nautilus/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸⁴ W zbiorach znajduje się kilka przyrządów astronomicznych z XVI w., pochodzących z kolekcji Manfreda Settali.

⁸⁵ <https://ambrosiana.it/opere/astrolabio-latino/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸⁶ <https://ambrosiana.it/opere/orologio-con-astrolabio/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸⁷ <https://ambrosiana.it/opere/planetolabio/>; dostęp 26 marca 2025.

- sfera armilarna (*Sfera armillare*, artysta nieznany, 1600–1650) wykonana z posrebrzanego mosiądzu, służyła do badania ruchu księżyca zgodnie z nową koncepcją kopernikańską⁸⁸.

Warto wspomnieć jeszcze o takich *curiosach*, jak głowa konia (*Testa di cavallo*, 1560)⁸⁹ będąca kopią konnego pomnika Marka Aureliusza z rzymskiego Kapitolu oraz siodło paradne i strzemiona (*Sella da parata e staffe*, 1550–1570), którego wykonanie z pozłacanego żelaza wskazuje na świetne rzemiosło mediolańskich rusznikarzy drugiej połowy XVI w. Na siodle zostały ukazane dwa epizody wojny trojańskiej (porwanie Heleny i koń trojański oraz spalone miasto)⁹⁰.

Zakończenie

Już ten pobieżny zarys sprzyja wysunięciu tezy, że synergistyczna działalność Fryderyka Boromeusza była słuszna i celowa. Główna idea, by poprzez przemysłany dobór woluminów, dzieł sztuki, przedmiotów użytkowych i *curiosów* kształtować indywidualną recepcję i krytyczne myślenie odbiorcy, miała również wspomagać w kreowaniu społecznie świadomego i aktywnego uczestnika kultury. Zadziwiająca wydaje się nie tylko determinacja Boromeusza w dążeniu do zrealizowania tej idei, ale także upowszechnianie jej pośród ludzi nauki i kultury czy arystokracji. Skutkiem tych działań było zarówno nabywanie dzieł sztuki od ówczesnych artystów, jak również długofalowe pozyskiwanie grona donatorów, dzięki którym pierwotna kolekcja Boromeusza w kolejnych stuleciach wzbogacała się o unikalne woluminy, obiekty artystyczne i użytkowe.

Również współcześnie takowe postrzeganie roli i znaczenia piśmiennictwa, dzieł sztuki i osobliwych artefaktów, zgromadzonych w stosownych instytucjach czy zbiorach prywatnych, może przyczyniać się do formowania w podobnym duchu świadomości historycznej i kultury bibliotekoznawczej czy kolekcjonerskiej. Ułatwieniem w tych działaniach może być wykorzystywanie różnych technologii informatycznych oraz nowoczesnych metod i narzędzi badawczych, m.in. bazy danych, elektroniczne źródła informacji, zautomatyzowane systemy biblioteczne.

W bibliologicznym obszarze zainteresowań Biblioteka Ambrojańska zajmuje ważne miejsce na mapie europejskiego dziedzictwa kulturowego.

⁸⁸ <https://ambrosiana.it/opere/sfera-armillare/>; dostęp 26 marca 2025.

⁸⁹ <https://ambrosiana.it/opere/testa-di-cavallocopia-dal-monumento-equestre-di-marco-aurelio-sul-campidoglio/>; dostęp 26 marca 2025.

⁹⁰ <https://ambrosiana.it/opere/sella-da-parata-e-staffe-particolare-del-cavallo-di-troia/>; dostęp 26 marca 2025.

Wysublimowany zasób obiektów oraz ich profesjonalny układ w historycznych wnętrzach zapewnia odwiedzającym intelektualne i estetyczne doznania najwyższego poziomu. Współcześnie kompleks instytucji wchodzących w skład BAM jest w posiadaniu ok. 40 tys. wielojęzycznych rękopisów, ponad miliona woluminów (w tym kilka tysięcy inkunabułów i starodruków), ponad 12 tys. rysunków znamienitych mistrzów, 22 tys. rycin oraz szeregu innych artefaktów (mapy, rękopisy muzyczne, papirusy, pergaminy) i osobliwości skrupulatnie gromadzonych przez jej założyciela i kontynuatorów. Dzięki tak licznym i wyjątkowym zasobom Ambrozjana należy do grona największych i najlepiej wyposażonych instytucji kultury na świecie. Spora część zbiorów została już zdigitalizowana i zgodnie z ideą Fryderyka Boromeusza służy *ad publicum commodum et utilitatem*⁹¹.

CONFLICT OF INTEREST STATEMENT: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Bibliografia:

- Bednarska-Ruszejowa K., *Biblioteki i książki w pamiętnikach polskich XVIII–XX wieku. Rekonesans źródłowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Bieńkowska B., *Książka na przestrzeni dziejów*, Wydawnictwo Centrum Edukacji Bibliotekarskiej, Informacyjnej i Dokumentacyjnej, Warszawa 2005.
- Cantù C., *La Lombardia nel secolo XVII. Ragionamenti*, Editori Volpato e comp., Milano 1854.
- Ciesielska-Kruczek R., Piotrowska E., *Działalność upowszechniająca zabytkowe zbiory w bibliotekach włoskich*. „Zarządzanie Biblioteką” Nr 1 (9) 2017, s. 106-109.
- Cremante S., *Leonardo da Vinci*, Edizione Giunti, Milano 2009.
- Dróżdż A., „Ciekawość książek” w świetle Gabriela Naudé. *Advis pour dresser une bibliotheque*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” (IV), red. H. Kosętko, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2006, s. 10-11.
- Działalność bibliotek publicznych. Standardy międzynarodowe IFLA-UNESCO*, red. Ph. Gill, SBP, Warszawa 2002.
- Fabri, Loredana. *La figura della Madonna nella collezione di Federico Borromeo*, „I tesori alla fine dell'arcobaleno”, 6, 2017.

⁹¹ „Dla dobra publicznego i użyteczności”. Ambrozjana jako pierwsza włoska biblioteka korzysta ze standardu IIF (International Image Interoperability), który umożliwia jak najszerszą dostępność jej zasobów cyfrowych.

- Federico Borromeo fondatore della Biblioteca Ambrosiana*, ed. Franco Buzzi, Roberta Ferro. „Studia borromaica”, 19. Bulzoni Editore, Roma 2005.
- Federico Borromeo, Musaeum. La Pinacoteca Ambrosiana nelle memorie del suo fondatore*, ed. P. Cigada, comm. G. Rafasi, Claudio Gallone Editore, Milano 1997.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1999.
- Guenzati B., *Vita di Federico Borromeo*, ed. M. Bonomelli, Biblioteca Ambrosiana. Corsi di studi borromei. Bulzoni Editore, Roma 2010.
- Jones P.M., *Federico Borromeo e l'Ambrosiana: arte e riforma cattolica nel XVII secolo a Milano*. „Arti e Scritture”, 9, 1997, s. 17-20.
- Kozłowski J., *Erudycja jako typ poznania: lata rozkwitu (XVII — pierwsza połowa XVIII w.) i lata upadku (druga połowa XVIII w.). Stan badań i horyzonty poznawcze*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 36/2, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN 1991, s. 3-20.
- Krasny P., *Święty Karol Boromeusz a sztuka*, [w:] *Święty Karol Boromeusz a sztuka w Kościele powszechnym, w Polsce, w Niepołomicach* (streszczenia), red. P. Krasny, M. Kurzej. DodoEditor, Muzeum Niepołomickie, Kraków 2013.
- Kucharski A., *Peregrynat uczony. Biblioteki i książki w programie i realiach staropolskich podróży XVII wieku*, „Folia Toruniensia” 2011, t. 11, s. 30.
- Łubieńska M.C., *Kardynał Fryderyk Boromeusz 1554–1631, twórca „Ambrozjany”*. Odbitka z nr. 216 „Czasu”, Kraków 1931.
- Manzoni A., *Promessi sposi*, Vallecchi Editore, Firenze 1935.
- Niewęglowski W.A., *Leksykon świętych*, Świat Książki, Warszawa 2006.
- Pasierb J.S., Janocha M., *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*, Krupski i S-ka, Warszawa 2000.
- Peregrynacja Jana Heidensteina przez Belgię, Francję i Włochy w roku 1631 zaczęta a w roku 1634 zakończona*, oprac. Z. Pietrzyk, tłum. A. Golik-Prus, Collegium Columbinum Waław Walecki, Kraków 2005.
- Procacci G., *Historia Włochów*, PWN, Warszawa 1983.
- Rivoli F., *Vita di Federico Borromeo, cardinale del titolo di Santa Maria degli Angeli, ed arcivescovo di Milano*, Editore: Dionisio Gariboldi, Milano 1656.
- Sajdak J., *Pius XI — papież bibliotekarz*, „Przegląd biblioteczny”, red. E. Kuntze, R XIII, z. 1-2, I-VI, Kraków 1939.
- Spiriti A., *Collezioni e musei sacri a Milano dal IV al XXI secolo*, [w:] *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N.W. Błażejczyk, P. Majewski, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2019.
- Spiriti A., Facchin L., *I Settala: l'arte, la scienza e la peste. Da Federico Borromeo ad Alessandro Manzoni*, Editore: AlboVersorio, Milano 2018.
- Squizzato A., *Tra arte e natura: il Musaeum di Manfredo Settala, spazio, memoria, „esperienze” e „trattenimento” nella Milano seicentesca*, in: *Wunderkammer: arte, natura, meraviglia di ieri e di oggi*, a cura di Lavinia Galli Michero, Martina Mazzotta, Museo Poldi Pezzoli — Gallerie d'Italia, Milano 2013.
- Staszic S., *Dziennik podróży 1789–1805*. Z rękopisów wydał Czesław Leśniewski, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1931.
- Storia dell'Ambrosiana. Seicento*, a cura di P. Albe. Cariplo Intesa Bci, Milano 1992.

- Verga, Ettore. *Storia di Milano*. Editore: Meravigli, Milano 2015.
- Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator 2*, opr. B. Bieńkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2016.
- Wydra W., *Wstęp: Modlitewnik Krzysztofa Szydlowieckiego kanclerza wielkiego koronnego. 1524 r. Faksymile*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2017.

Źródła elektroniczne

- Colombo, Mauro. *Manfredo Settala, l'Archimede milanese*. <http://redigio.it/dati1/QGL276-Milano-pt7.pdf>; dostęp 15 stycznia 2025; <https://ambrosiana.it/opere/ritratto-di-manfredo-settala/>; dostęp 10 kwietnia 2025.
- Manifesto UNESCO per le biblioteche pubbliche*, traduzione di Maria Teresa Natale, "AIB notizie", VII, n. 5, p. 12; <https://www.aib.it/aib/commiss/cnbp/unesco.htm>; dostęp 22 marca 2025.
- <https://www.aib.it/aib/commiss/cnbp/unesco.htm>, dostęp 22 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/chi-siamo/ambrosiana/biblioteca/>; dostęp 23 marca 2025.
- <https://itesoriallafinedellarcobaleno.com/category/ambrosiana-storia-della-pinacoteca/>; dostęp 2 marca 2025, 25 marca 2025, 29 marca 2025, 28 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/scopri/codice-atlantico-leonardo-da-vinci/codice-atlantico/>; dostęp 22 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/la-divina-proporzioe-de-divina-proportione/>; dostęp 10 kwietnia 2025.
- <https://ambrosiana.it/scopri/capolavori/>; dostęp 19 marca 2025.
- <https://www.ambrosiana.it/opere/ritratto-di-musico/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/canestra-di-frutta/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/scuola-di-atene/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/madonna-del-padiglione/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/madonna-in-trono-con-santambrogio-e-san-michele/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-del-fuoco/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/allegoria-dellacqua/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/fiori-in-un-vaso/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/topolino-con-rose/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/il-bacio/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/cofanetto-con-storie-di-piramo-e-tisbe/>; dostęp 26 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/cofanetto-a-figure-profane/>; dostęp 29 marca 2025.
- <https://ambrosiana.it/opere/due-pugnali-con-custodia-sfondagiachi-a-orecchie/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/guanti-di-napoleone-bonaparte/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/teca-con-i-capelli-di-lucrezia-borgia/>; dostęp 27 marca 2025

<https://ambrosiana.it/opere/diana-cacciatrice/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/coppa-con-conchiglia-di-turbo-marmoratus/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/conchiglia-di-nautilus/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/astrolabio-latino/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/orologio-con-astrolabio/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/planetolabio/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/sfera-armillare/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/testa-di-cavallo-copia-dal-monumento-equestre-di-marco-aurelio-sul-campidoglio/>; dostęp 26 marca 2025.

<https://ambrosiana.it/opere/sella-da-parata-e-staffe-particolare-del-cavallo-di-troia/>; dostęp 26 marca 2025.

Autorka:

LIGIA HENCZEL — doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik badawczo-dydaktyczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, absolwentka Centro Linguistico Italiano per Stranieri „Dante Alighieri” we Florencji. Kierowniczką i członkinią grantów badawczych polskich i międzynarodowych. Autorka kilkudziesięciu publikacji (języki polski, włoski, angielski) dotyczących polskiego dziedzictwa kulturowego w Italii, dwustronnych związków naukowych i kulturalno-społecznych, problematyki migracyjnej Polaków do Włoch. Współpracuje z włoskimi ośrodkami uniwersyteckimi, naukowymi, instytucjami kultury. Kierowniczką Zakładu Informacji Naukowej Wydziału Pedagogiczno-Artystycznego UAM, zastępcą Sekretarza Generalnego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, członkinią Wydziału II Historii i Nauk Społecznych i Rady Bibliotecznej PTPN, sekretarz redakcji czasopisma „Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój. Rocznik Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki”, prezeska Stowarzyszenia Polonia-Italia w Poznaniu. Laureatka międzynarodowej Nagrody Złotego Orła (2025, kategoria „nauka i postęp”) „za wieloletnią polsko-włoską działalność naukową, kulturalną i społeczną oraz zaangażowanie na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego”.